

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت انقلابی در کتاب‌های درسی تاریخ دوره تحصیلی متوسطه (رشته‌های علوم پایه) از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۸^۱

* فرهاد پروانه

** عیسی ابراهیم‌زاده

*** داریوش نظری

چکیده

مهم‌ترین ابزار نظام آموزش و پرورش برای ایجاد هویت انقلابی در ذهن و ضمیر دانش‌آموزان، کتاب‌های درسی است. از دیدگاه برنامه ریزان درسی، کتاب‌های درسی «تاریخ»، یکی از ابزارهای مهم رسیدن به این هدف هستند. مسئله اصلی پژوهش پاسخ به این سؤال بوده است: کتاب‌های درسی تاریخ دوره متوسطه رشته‌های علوم پایه از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۸ به چه میزان به مؤلفه‌های هویت انقلابی توجه داشته‌اند؟ بدین منظور با استفاده از روش تحلیل محتوا، ۹ عنوان کتاب درسی، انتخاب و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. براساس یافته پژوهش، توجه بسیار زیادی به مؤلفه‌ها و مفاهیم مرتبط با هویت انقلابی در کتاب‌های درسی مورد نظر شده است.

واژگان کلیدی

کتاب‌های درسی تاریخ، هویت انقلابی، تحلیل محتوا.

طرح مسئله

نهاد آموزش و پرورش با ابزارهای مختلف خود از جمله کتاب‌های درسی و معلمان، نقش برجسته‌ای در

۱. این مقاله از پایان نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول استخراج شده است.

** دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه لرستان.

** دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور.

*** دانشیار دانشگاه لرستان.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۲۱

Farhad.parvaneh@yahoo.com

Ebrahimzisa@gmail.com

nazari.d@lu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۰/۲۶

هویت‌سازی دارد و به کمک کتاب‌های درسی می‌تواند مبانی و مقوله‌های هویت را به‌خوبی تبیین کند و در اختیار جامعه قرار دهد. تلاش و کوششی که آموزش و پرورش از طریق کتب درسی برای تبیین مؤلفه‌های هویت انقلابی دارد، بر همگان روشن است. در اغلب جوامع امروز، نهادهای آموزش و پرورش، ابزارهای مهم تحقق اهداف و مقاصد اجتماعی به‌شمار می‌روند. آموزش و پرورش رسمی، وسیله‌ای مهم برای تبدیل جامعه‌ای نامتجانس به جامعه‌ای یگانه و یکپارچه است که این امر از طریق توسعه و تقویت فرهنگ و هویت مشترک امکان‌پذیر است. مدارس از طریق آموزش زبان رسمی، به یکپارچگی اقوام مختلف داخل کشور کمک کرده، تعلق به یک ملیت را در آنان تقویت می‌کند. (علاقه‌بند، ۱۳۷۲: ۷۱)

آموزش و پرورش باید با ایجاد تعامل و تناسب و به وجود آوردن فرهنگ و هویت مشترک بین نسل‌ها و گروه‌های مختلف که هم‌زمان در کشور زندگی می‌کنند، تعارضی را که در تعریف از مفهوم و مصادیق هویت بین نسل‌ها، وجود دارد از میان بردارد. بنابراین حکومت به کمک نهاد آموزش و پرورش، به ترویج و تثبیت مؤلفه‌های هویت می‌پردازد و به جامعه درباره مؤلفه‌های هویت، آگاهی می‌بخشد. از این‌رو آشنا کردن و تثبیت هویت واقعی و فراگیر، جزء کارکردهای آموزش و پرورش است تا دانش‌آموزان ارزش‌های ملی، تاریخی، دینی، اسلامی، مذهبی و انقلابی خود را بشناسند. یکی از ابزارهای مهم در آموزش و پرورش - به‌ویژه در نظام‌های آموزشی متمرکز - کتاب درسی است. در این نوع نظام‌ها کتاب، همواره نقشی اساسی در اجرای برنامه‌های درسی برعهده دارد و در واقع این نوع از نظام‌ها را می‌توان «کتاب محور» دانست؛ چراکه کتاب درسی، اساس تمام فعالیت‌های آموزشی است. از طریق محتوای کتاب‌های درسی می‌توان مؤلفه‌ها و عناصر و نمادهای هویت انقلابی را به دانش‌آموزان شناساند و با بهره‌گیری از شیوه‌های نوین و فعال تدریس، آنها را به هویت انقلابی خود علاقه‌مند ساخت. (شعاری‌نژاد، ۱۳۸۶: ۳۰۴ - ۳۰۰)

هر نظام آموزشی برای انتقال ارزش‌های انقلابی، کتاب‌های مختلفی را با عناوین و سرفصل‌های مشخص و هدفمند تألیف کرده و وارد نظام آموزش و پرورش خود می‌کند. از آنجا که کتاب‌های درسی، تجلی‌گاه سیاست‌های فرهنگی، دینی، سیاسی و اجتماعی کشورها است، این سیاست‌ها باید به‌گونه‌ای تدوین شوند که دانش‌آموزان را با مؤلفه‌ها و مصادیق‌های فرهنگ و هویت انقلابی کشور خود آشنا سازد.

یکی از مسائل مهم در این خصوص آن است که با تغییر سیاست دولت‌ها، اهداف و سیاست‌های کلی و فلسفه حاکم بر نظام تعلیم و تربیت، و به‌تبع آن مواد و محتوای کتاب‌های درسی، نحوه تألیف و حتی نحوه آموزش آنها دچار تغییر می‌شود. به‌ویژه در کشورهایی که گردش تمام چرخ‌های آن، از یک دستگاه مقتدر مرکزی نیرو می‌گیرد و نظارت ویژه‌ای بر نمادهای فرهنگی از جمله دستگاه تعلیم و تربیت اعمال می‌شود. وزارت آموزش و پرورش در چنین کشورهایی به‌صورت انحصاری، محتوای کتاب‌های درسی را تهیه می‌کند. (مشایخی، ۱۳۳۷: ۱۰۰)

در نظام آموزشی ایران - که از نوع نظام‌های آموزشی متمرکز است - کتاب‌های درسی اهمیت فراوانی دارند و به همین دلیل توجه به محتوای این کتاب‌ها و بررسی و تحلیل محتوای آنها از زوایای گوناگون، از اموری است که باید مورد توجه دست‌اندرکاران و مسئولان دستگاه تعلیم و تربیت قرار گیرد.

پیشینه تحقیق

اهمیت توجه به هویت انقلابی بر کسی پوشیده نیست. از این‌رو در سال‌های اخیر، مؤسسات علمی متعدد و افراد بسیار زیادی در داخل و خارج کشور، به موضوع هویت و بررسی آن پرداخته‌اند و کتاب‌ها و مقالات فراوانی هم در این‌باره منتشر شده است. اما درباره‌ی هویت انقلابی به‌طور اختصاصی در کتاب‌های تاریخ و از سال ۱۳۵۷ به بعد، کتاب یا پایان‌نامه‌ای به نگارش درنیامده است. البته مهم‌ترین مقالات و پژوهش‌هایی که درباره موضوع هویت در کتاب‌های درسی در ایران مرتبط می‌باشد و با تحقیق حاضر ارتباط دارند عبارت‌اند از: - مقاله محمدرضا عسکرانی، دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه تبریز، با عنوان «هویت ایرانی در کتاب‌های درسی از نخستین کتاب‌های تاریخ مدارس تا سال‌های ۱۳۲۰».

- مقاله ابراهیم صالحی عمران و طناز شکیبیان با عنوان «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی سال تحصیلی ۱۳۸۲ - ۱۳۸۱ با استفاده از روش تحلیل محتوا». در این پژوهش ۵۱۲ درس، ۳۱۹۹ صفحه و ۳۳۳۲ تصویر، در چهار مقوله ارزش‌های هویت ملی، ارزش‌های هویت مذهبی، ارزش‌های هویت انقلابی و سایر مقوله‌هایی که محقق با تعریف خود تعیین کرده است، مورد تحلیل قرار گرفت. - دکتر داور شیخاوندی سال ۱۳۸۶ در مقاله‌ای با نام «بازتاب هویت اقوام ایرانی در کتاب‌های درسی» درباره هویت اقوام ایرانی و نحوه ارائه و بسامد آن در برخی کتاب‌های درسی مقاطع تحصیلی ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان به جستجو پرداخته است.

- خدایار و فتحی در سال ۱۳۸۷ پژوهشی انجام داده‌اند با عنوان «هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش دوره متوسطه». ایشان مطابق نتیجه‌گیری که کرده‌اند، معتقدند مؤلفان کتاب‌های درسی و برنامه‌ریزان آموزش و پرورش در ترسیم و بسامد مشخصه‌ها و مفاهیم هویت‌ساز و بحث فطری هویت ملی در کتاب‌های درسی، عملکرد مناسبی داشته‌اند؛ اما درباره مرزهای فرهنگی ایران (حوزه مدنی ایران) نسبتاً ضعیف عمل کرده‌اند.

- مقالات نوشین یآوری با عنوان «اقوام و قومیت در کتاب‌های درسی در ایران».

- صالحی عمران و دیگران در سال ۱۳۸۷ با هدف توصیف میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره آموزش راهنمایی ایران، تحقیقی انجام داده‌اند با عنوان «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره راهنمایی». در این پژوهش هر یک از هویت‌های باستانی، دینی - مذهبی و فرهنگ غرب، بررسی شده است. براساس یافته‌های این پژوهش، توجه متعادلی به عناصر و

مؤلفه‌های هویت ملی نشده است. بیشترین ضریب اهمیت در میان درس‌ها و صفحات کتاب‌های درسی این دوره به مقوله دینی - مذهبی اختصاص دارد. از مجموع درس‌های دوره راهنمایی، در ۲۹۹ درس با ۹۳۱ صفحه به مقوله دینی و مذهبی، در ۹۶ درس با ۱۶۱ صفحه به مقوله باستانی و ملی و در ۲۱ درس با ۴۶ صفحه به ارزش‌های فرهنگ غرب توجه شده است.

اما مهم‌ترین پژوهش‌هایی که درباره هویت در کتاب‌های درسی تاریخ مقطع متوسطه نوشته شده است و با تحقیق حاضر بیشترین ارتباط را دارند، عبارت‌اند از:

- پژوهش محمدرضا خسروانیان، دانشجوی ایران‌شناسی با عنوان «ترسیم هویت ایرانی در کتاب‌های تاریخ متوسطه از سال ۱۳۴۴ تا ۱۳۸۶» که در سال ۱۳۸۷ انجام داده است - میزان هویت ایرانی را در کتاب‌های درسی تاریخ بررسی کرده است و به این نتایج دست‌یافته است که در کتاب‌های درسی تاریخ دوره پهلوی، بیشترین تأکید بر آموزش مفهوم هویت ایرانی قرار گرفته و شاخص‌های مرتبط با مؤلفه‌های هویت ایرانی از توجه و اهمیت بیشتری برخوردار است. اما در کتاب‌های درسی تاریخ دوره استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران، تأکید بیشتر بر هویت دینی (جنبه اسلامی بودن هویت ملی) است و شاخص‌های مرتبط با مؤلفه‌های هویت دینی از توجه و اهمیت بیشتری برخوردارند.

- پژوهش حسن امیری، دانشجوی ایران‌شناسی در سال ۸۸ با عنوان «ترسیم هویت ایرانی در کتاب‌های تاریخ و ادبیات فارسی متوسطه از سال ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۴» که نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد به مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت ملی و ایرانی خیلی بیشتر از هویت اسلامی توجه شده است.

در هیچ‌کدام از مقالات و پژوهش‌های نامبرده، هویت انقلابی به‌طور مجزا و اختصاصی بررسی و ترسیم نشده است. اما در تحقیق حاضر به‌صورت اختصاصی و کامل، به بررسی هویت انقلابی و شناخت و بررسی تمام مؤلفه‌ها و نمادهای هویت انقلابی در کتاب‌های تاریخ مقطع متوسطه، آن هم از سال ۵۷ به بعد پرداخته شده است.

این مقاله تنها به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ دوره تحصیلی متوسطه دوم در رشته‌های علوم پایه بر پایه توجه به میزان تکرار مؤلفه‌ها و نمادهای هویت انقلابی بعد از وقوع انقلاب اسلامی می‌پردازد.

سؤال‌های پژوهش حاضر به شرح زیر است:

۱. در محتوای کتاب‌های درسی تاریخ دوره متوسطه رشته‌های علوم پایه، فراوانی مؤلفه‌ها و نمادهای

هویت انقلابی، به چه میزان است؟

۲. کدام‌یک از مؤلفه‌های هویت انقلابی، بیشتر از دیگر مؤلفه‌ها مورد تأکید و توجه بوده است؟

۳. بیشترین و کمترین میزان تکرار مؤلفه‌های هویت انقلابی در کدام‌یک از کتاب‌های درسی چاپ شده

در سال‌های مورد مطالعه در این تحقیق می‌باشد؟

هدف کلی این پژوهش: بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت انقلابی، در کتاب‌های درسی تاریخ دوره

تحصیلی متوسطه دوم (رشته‌های علوم پایه) از سال ۵۷ تا ۸۸ است.

برخی از محدودیت‌ها و مشکلات این تحقیق این بود که پیدا کردن کامل و دقیق همه کتاب‌های مورد نظر، کاری مشکل و مستلزم زمان زیادی بود؛ زیرا در آرشیو کتابخانه‌های عمومی و دولتی و موزه‌ها و ... نگهداری و یافت نمی‌شد. آرشیو آموزش و پرورش از امانت دادن این کتاب‌ها در محدوده خارج از مکان بایگانی خود، به شدت پرهیز می‌نماید که این مسئله نیز باعث ایجاد مشکلات و سختی و صرف وقت زیادی می‌شد. تجدید چاپ کتاب‌های درسی با تغییرات و تجدید چاپ نشدن آنها در سال‌های خاصی بر مشکلات موجود می‌افزود. انتخاب مهم‌ترین و اصلی‌ترین مفاهیم و مؤلفه‌ها و نمادهای هویت انقلابی، با توجه به نظریات مختلفی که در این باره در ایران وجود داشت، کار مشکلی بود. شمارش دقیق و چندین باره مؤلفه‌ها در کتاب‌های درسی با توجه به تعداد و حجم زیاد آنها، یکی دیگر از مشکلات این تحقیق بود.

مفهوم‌شناسی و چارچوب نظری تحقیق

هویت: هویت از مفاهیم پیچیده‌ای است که تعریف‌های متفاوتی از آن شده است:

«هویت عبارت از مجموعه خصوصیات و مشخصات اساسی اجتماعی و فرهنگی، روانی، فلسفی، زیستی و تاریخی همسان است که به رسایی و روایی بر ماهیت اعضای یک جامعه دلالت می‌کند و آن جامعه را در یک ظرف زمانی و مکانی معین به‌طور مشخص از سایر گروه‌ها متمایز سازد.» (الطایی، ۱۳۷۸: ۱۳۹) «هویت چارچوبی است پویا که بیشتر شکلی از آگاهی به خود، به جامعه، به فرهنگ، به تاریخ و به آینده را القا می‌کند. این چارچوب سرزنده، پویا و در حال تحول است.» (رجایی، ۱۳۸۲: ۱۴)

هویت ملی: هویت ملی ترکیبی از عناصر مختلف تأثیرگذار بر زندگی فردی و جمعی است که پیش و بیش از هر چیز به احساسی متعلق است که انسان بدان دست می‌یابد. به نظر رابرت دنوشوز: هویت ملی، فراگیرترین و درعین حال مشروع‌ترین سطح هویت در تمام نظام‌های اجتماعی است. او هویت ملی را محصول تعامل چهار عنصر: زبان، دولت، آموزش عالی و دفاع از سرزمین می‌داند. (علی‌خانی، ۱۳۸۳: ۱۴۹)

هویت دینی: شاید مهم‌ترین و خلاصه‌ترین تعریفی که برای هویت می‌توان ارائه داد، این باشد که هویت دینی: «انجام هنجارهای دینی و اعتقاد به ارزش‌ها و باورهای دینی باشد.» (امیری، ۱۳۸۸: ۱۷)

هویت انقلابی: اعتقاد و التزام به تمام ارزش‌های انقلاب اسلامی و پیروی از رهبری و تمام اهداف انقلاب. (همان: ۱۹)

مؤلفه‌های هویت انقلابی

به‌طور کلی مهم‌ترین مؤلفه‌ها و نمادهای هویت انقلابی که بیشتر اندیشمندان و محققان روی آن اتفاق نظر دارند، عبارت‌اند از: (جدول ۱)

جدول (۱): مهم‌ترین مؤلفه‌ها و نمادهای هویت انقلابی

مؤلفه‌های هویت انقلابی	نمادهای مؤلفه‌ها
انقلاب	انقلاب اسلامی، انقلابی، انقلاب اسلامی ایران و ...
انقلابیون	مردم انقلابی، نهضت انقلابی، قیام، قیام انقلابیون، قیام مردمی، نهضت اسلامی انقلابی و ...
مردم (ملت)	مردم مسلمان، مردم مسلمان ایران، ملت مسلمان، ملت انقلابی و ...
جمهوری اسلامی	جمهوری، جمهوری اسلامی ایران و ...
روحانیون	علما، علما و روحانیون، مراجع - علمای اسلام، علمای مذهبی و ...
امام	امام خمینی، رهبر کبیر، بنیان‌گذار انقلاب، روح‌الله خمینی، معمار انقلاب و ...
ولایت‌فقیه	مرجع تقلید، ولی‌فقیه، نماینده امام زمان و ...
مشروطه	مشروطه ایران، مشروطیت، مشروطه خواهان و ...
بسیج	بسیج مردمی، بسیج مستضعفان، بسیج انقلابی ...
سایر	مبارزه، حکومت‌نظامی، رفراندوم، تحریم، فتوا، شکنجه ساواک، تبعید و ...

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، «تحلیل محتوا» است. در روش تحلیل محتوا پژوهشگر می‌کوشد، از طریق مصاحبه یا مطالعه پیامی مکتوب یا شفاهی به داده‌هایی دست یابد تا به کمک آنها، به بررسی فرضیه‌های تحقیق خود بپردازد. این روش، عمدتاً در دو قالب کمی و کیفی شکل می‌گیرد. در پژوهش حاضر و به اقتضای مطلب سعی شده است که بیشتر از روش «تحلیل محتوای کمی» و در موارد ضروری از روش «تحلیل محتوای مضمونی» یا «کیفی مورس دورژه» استفاده شود.

درباره این روش پژوهشی، تاکنون تعریف‌های بسیاری از سوی صاحب‌نظران روش تحقیق ارائه شده است؛ براساس یکی از این تعریف‌ها «تحلیل محتوا، فرایند نظام‌مند شناسایی، طبقه‌بندی، تفسیر، استنباط و استخراج پیام‌ها، نمادها، آثار و مفاهیم پیدا و پنهان در متون نوشتاری، رسانه‌ها و سایر مجموعه‌های مورد بررسی، براساس روش‌های پژوهش کمی و کیفی است». (معروفی و یوسف‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۵)

برای تحلیل محتوا، مراحل مختلفی طی می‌شود؛ از جمله این مراحل می‌توان، سه مرحله عمده زیر را ذکر کرد:

۱. مرحله قبل از تحلیل (آماده‌سازی و سازمان‌دهی)

۲. بررسی مواد (پیام)

۳. پردازش نتایج (ساروخانی، ۱۳۸۰: ۱۳۳)

و از نظر نحوه گردآوری داده‌ها (یا طرح تحقیق)، تحقیق توصیفی (غیر آزمایشی) و پیمایشی است.

با توجه به نکاتی که آمد، مراحل اجرای پژوهش حاضر به ترتیب زیر طی شد:

مرحله اول: جمع‌آوری اسناد، آماده‌سازی و سازمان‌دهی

۱. توجه به هدف‌ها و سؤال‌های تحقیق

در این مرحله، ابتدا با در نظر گرفتن «هدف کلی» پژوهش - که بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت انقلابی، در کتاب‌های درسی تاریخ دوره‌ی تحصیلی متوسطه دوم (رشته‌های علوم پایه) از سال ۵۷ تا ۸۸ است، پاسخ به سؤال اصلی تحقیق - که در محتوای کتاب‌های درسی تاریخ دوره‌ی متوسطه رشته‌های علوم پایه، فراوانی مؤلفه‌ها و نمادهای هویت انقلابی، به چه میزان است؟ - مدنظر قرار گرفته است. برای دست یافتن به پاسخ دقیق‌تری در برابر این سؤال کلی، چند سؤال جزئی نیز مطرح شده است و بر این اساس تلاش شد که فرضیه‌های پژوهش مورد آزمون قرار گیرد.

۲. جامعه آماری و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری پژوهش حاضر را تمام کتاب‌های درسی تاریخ دوره متوسطه، در همه پایه‌های تحصیلی رشته‌های علوم پایه (علوم تجربی - ریاضی و فیزیک - کار و دانش و فنی و حرفه‌ای) از سال ۵۷ تا ۸۸ تشکیل می‌دهد.

از این رو برای انجام پژوهش، با مراجعه به مراکز اسناد، آرشیو آموزش و پرورش، کتابخانه‌ها و بهره بردن از بسیاری از کتاب‌های مورد نظر در کتابخانه شخصی خود پژوهشگر (دبیر تاریخ) و همکاران وی، شروع به بررسی‌های مقدماتی شد؛ به این ترتیب، از حجم کلی جامعه مورد مطالعه، تعداد ۹ عنوان کتاب درسی تاریخ در رشته‌های علوم پایه، به عنوان نمونه و به صورت هدفمند انتخاب شد، زیرا اغلب کتاب‌های درسی مورد مطالعه، کاملاً تکراری بوده و برای چند سال بدون تغییر یا با تغییراتی جزئی، تجدید چاپ شده‌اند.

۳. کدگذاری و جمع‌آوری داده‌ها

در پژوهش حاضر، مهم‌ترین مؤلفه‌ها و نمادهای هویت انقلابی در جدولی ترسیم گردید. (جدول ۱) روش گردآوری داده‌ها، از متن جامعه نمونه، به این صورت بود که محقق، با استقرای تمام آن دسته از عبارات، گزاره‌ها، مفاهیم، مؤلفه‌ها و نمادهایی - که از سوی اغلب مؤلفان، به عنوان ویژگی بارز و مهم هویت انقلابی، مورد قبول واقع شده یا دارای بار معنایی، در معرفی واژه هویت انقلابی بودند - را انتخاب کرده؛ آنگاه فراوانی پیام‌ها، برحسب مقوله‌های ذکر شده و به تناسب کتاب‌های درسی تاریخ در همه پایه‌های تحصیلی رشته‌های علوم پایه که درس تاریخ دارند، در محدوده زمانی این پژوهش (۱۳۸۸ - ۱۳۵۷) شمارش گردید.

مرحله دوم: بررسی مواد پیام

بررسی مواد پیام این پژوهش، شامل موارد زیر است:

۱. کنترل صحت داده‌ها

برای کنترل صحت داده‌ها در جامعه آماری مورد بررسی، ابتدا دو بار شمارش به عمل آمد و در مواردی که پس از دو بار شمارش، باز هم اختلافی مشاهده شد، شمارش بار سوم ملاک قرار گرفت.

۲. روایی (اعتبار) و پایایی تحقیق

هر تحقیقی، در صورتی روایی دارد که «اگر آزمایشی را چندین بار تکرار کنیم یا تجزیه و تحلیل را به دفعات انجام دهیم، در همه موارد نتایج یکسان باشد...» (ساروخانی، ۱۳۸۰: ۱۳۹)

اگر به روش تحلیل محتوا، به عنوان روشی علمی بنگریم، باید جنبه عینیت در آن، به طور دقیق رعایت شود تا بتوان به یافته‌های تحقیق اعتماد داشت؛ بر این اساس، چنان که ذکر شد، جدول‌های آماری، پس از دو بار شمارش تکمیل شد و در صورت وجود اختلاف در یافته‌ها، برای بار سوم مفاهیم مورد نظر، مورد بررسی و سنجش قرار گرفت.

۳. تکنیک‌های آماری مورد استفاده

در پژوهش حاضر، از تکنیک‌های آمار توصیفی استفاده شده است.

مرحله سوم: پردازش نتایج (تجزیه و تحلیل داده‌ها - نتیجه نهایی)

به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، ابتدا جدول‌های مربوط به هر کتاب تکمیل شد؛ آنگاه، همه مؤلفه‌ها در هر کتاب شمارش گردید و پس از تجزیه و تحلیل داده‌ها، سعی شد اطلاعات براساس سؤالات تحقیق مورد ارزیابی قرار گرفته، پاسخ نهایی به آنها داده شود.

راه‌های دسترسی به مؤلفه‌ها

برای دسترسی به مؤلفه‌ها و نمادهایی که تعیین شد، شمارش دقیق گزاره‌ها و کلمات، از طریق بررسی دقیق متن درس‌ها، در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه، در محدوده زمانی پژوهش حاضر و ثبت آنها در جدول‌های مورد نظر انجام شد و البته باید گفت که افزون بر متن درس‌ها، عنوان‌های تکمیلی، مانند «برای مطالعه»، «زیرنویس‌ها»، «زیرنویس نقشه‌ها»، «نمودارها»، «پرسش‌های نمونه»، «یک توضیح»، «بیشتر بدانید»، «فکر کنید» و «پاسخ دهید»، نیز مورد بررسی قرار گرفت.

با توجه به تنوع مقوله‌ها و مؤلفه‌های پژوهش و متفاوت بودن نوع آنها با یکدیگر، «واحد ثبت» مقوله‌ها نیز تا حدودی با هم متفاوت است؛ اگرچه واحدهای ثبت تحقیق، بیشتر ترکیبات وصفی و اضافی است. در پژوهش حاضر، در بیشتر موارد، واحد شمارش، همان واحد ثبت است. به این صورت که واحدهای ثبت براساس فراوانی آنها شمارش شده‌اند.

یافته‌های تحقیق (فراوانی و درصد مؤلفه‌ها در کتاب‌های مورد نظر)

جدول (۲): فراوانی مؤلفه‌ها و نمادهای هویت انقلابی در محتوای کتاب‌های درسی تاریخ

رشته‌های علوم پایه از سال ۵۷ تا ۸۸

کتاب‌های درسی تاریخ رشته‌های علوم پایه (ریاضی فیزیک - علوم تجربی - کار و دانش - فنی و حرفه‌ای) از سال ۱۳۵۸ تا ۱۳۸۸										
عنوان کتاب‌های درسی	مفاهیم و نمادها	تاریخ معاصر ایران کلیه رشته‌ها (۱۳۸۷)	تاریخ معاصر ایران کلیه رشته‌ها (۱۳۸۴) - به‌جز علوم انسانی - معارف	تاریخ معاصر ایران کلیه رشته‌ها (۱۳۸۰) - معارف اسلامی	تاریخ ایران (۲) ایران در دوره معاصر (۱۳۷۸)	تاریخ معاصر ایران - کلیه رشته‌ها به‌جز ادبیات و علوم انسانی علوم معارف اسلامی (۱۳۷۷)	تاریخ ایران (۲) از صفویه تا معاصر - سال سوم - (۱۳۷۶)	تاریخ معاصر ایران کلیه رشته‌ها - سال سوم - (۱۳۷۰)	تاریخ معاصر ایران کلیه رشته‌ها سال سوم (۱۳۶۳)	تاریخ ایران کلیه رشته‌ها سال سوم (۱۳۵۹)
		انقلاب	۱۵	۲۱	۵۴	۳۹	۵۴	۷۰۸	۵۹۹	۲۳۸
انقلابیون	۲۳۸	۵۹۹	۷۰۸	۲۸۳	۲۸۱	۲۸۱	۲۸۳	۲۳۸	۱۰۹	
مردم (ملت)	۳۴۳	۵۴۷	۴۹۳	۵۰۱	۴۹۳	۴۹۳	۴۹۳	۳۴۳	۲۵۳	
جمهوری اسلامی	۱۳	۲	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۳	۴۹	
روحانیون	۳۱۷	۴۴۹	۳۵۲	۳۵۲	۳۵۲	۳۵۲	۳۵۲	۳۱۷	۳۶۰	
خمینی امام	۱۳۱	۲۰۴	۲۳۷	۲۳۷	۲۳۷	۲۳۷	۲۳۷	۱۳۱	۲۰۵	
ولایت فقیه	۴	۵	۳	۵	۳	۳	۳	۴	۶	
مشروطه	۷۲	۱۴۵	۱۱۳	۱۱۳	۱۱۳	۱۱۳	۱۱۳	۷۲	۹۳	
بسج	۳	۴	۶	۶	۶	۶	۶	۳	۳	
سایر	۹۷	۵۷	۲۰	۷۱	۲۰	۲۰	۲۰	۹۷	۸۶	
جمع کل فراوانی	۱۲۲۳	۲۰۲۳	۲۰۰۳	۱۶۲۴	۱۵۵۶	۱۵۵۶	۱۶۲۴	۱۲۲۳	۱۲۶۷	
درصد	۳۵/۱۰	۳۶/۰۸	۳۸/۲۳	۳۴/۸۵	۳۵/۴۴	۳۵/۴۴	۳۴/۸۵	۳۵/۱۰	۲۳/۳۱	

جدول تکمیلی (۳): فراوانی و درصد مؤلفه‌های هویت انقلابی در کتاب‌های درسی تاریخ

رشته‌های علوم پایه از سال ۵۷ تا ۸۸

در تمام کتاب‌های درسی تاریخ علوم پایه		مفاهیم و مقوله‌ها
درصد	فراوانی	
۱/۱۳۷	۴۳۳	انقلاب
۷/۱۳	۲۷۱۶	انقلابیون
۹/۴۶	۳۶۰۱	مردم (ملت)
۰/۳۷۸	۱۴۴	جمهوری اسلامی
۷/۳۴	۲۷۹۶	روحانیون
۴/۹۰	۱۸۶۷	امام خمینی
۰/۰۸۴	۳۲	ولایت فقیه
۲/۶۳	۱۰۰۲	مشروطه
۰/۱۱۰	۴۲	بسیج
۱/۰۸۸	۴۱۴	سایر
۳۴/۲۸	۱۳۰۴۶	جمع کل هویت انقلابی

تجزیه و تحلیل فراوانی جدول شماره ۲ و ۳

میزان توجه به مؤلفه‌های هویت انقلابی در جدول شماره ۳ - ۲ با توجه به عناوین هر یک از کتب درسی تاریخ مورد نظر، به شرح زیر می‌باشد:

۱. کتاب درسی تاریخ ایران (۱۳۵۹)

جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت انقلابی در کتاب مورد نظر، ۱۳۳۳ مورد بود که ۳۵/۱۰ درصد کل فراوانی‌ها را شامل می‌شود. به این ترتیب ملاحظه می‌شود که در میان همه مؤلفه‌های هویت انقلابی، بیشترین توجه و تکرار به مؤلفه مردم (ملت) با ۳۴۳ فراوانی و کمترین توجه به مؤلفه بسیج با ۳ فراوانی شده است.

۲. کتاب تاریخ معاصر ایران (۱۳۶۳)

جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت انقلابی در کتاب مورد نظر، ۲۰۲۳ مورد بود که ۳۶/۰۸ درصد کل فراوانی‌ها را شامل می‌شود. به این ترتیب ملاحظه می‌شود که در میان همه مؤلفه‌های هویت انقلابی، بیشترین توجه و تکرار به مؤلفه انقلابیون با ۵۹۹ فراوانی و کمترین توجه به مؤلفه جمهوری با ۲ فراوانی شده است.

۳. کتاب تاریخ معاصر ایران (۱۳۷۰)

جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت انقلابی در کتاب مورد نظر، ۲۰۰۳ مورد بود که ۳۸/۲۳ درصد کل فراوانی‌ها را شامل می‌شود. به این ترتیب ملاحظه می‌شود که در میان همه مؤلفه‌های هویت انقلابی، بیشترین توجه و تکرار به مؤلفه انقلابیون با ۷۰۸ فراوانی و کمترین توجه به مؤلفه ولایت فقیه با ۳ فراوانی شده است.

۴. کتاب تاریخ ایران (۲) از صفویه تا معاصر (۱۳۷۶)

جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت انقلابی در کتاب مورد نظر، ۱۶۲۴ مورد بود که ۳۴/۸۵ درصد کل فراوانی‌ها را شامل می‌شود. به این ترتیب ملاحظه می‌شود که در میان همه مؤلفه‌های هویت انقلابی، بیشترین توجه و تکرار به مؤلفه مردم (ملت) با ۵۰۱ فراوانی و کمترین توجه به مؤلفه ولایت فقیه با ۵ فراوانی شده است.

۵. کتاب تاریخ معاصر ایران (۱۳۷۷)

جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت انقلابی در کتاب مورد نظر، ۱۵۵۶ مورد بود که ۳۵/۴۴ درصد کل فراوانی‌ها را شامل می‌شود. به این ترتیب ملاحظه می‌شود که در میان همه مؤلفه‌های هویت انقلابی، بیشترین توجه و تکرار به مؤلفه مردم (ملت) با ۴۹۳ فراوانی و کمترین توجه به مؤلفه سایر با ۰ فراوانی شده است.

۶. کتاب تاریخ ایران (۲) در دوره‌ی معاصر (۱۳۷۸)

جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت انقلابی در کتاب مورد نظر، ۸۹۶ مورد بود که ۲۶/۱۷ درصد کل فراوانی‌ها را شامل می‌شود. همچنین در میان همه مؤلفه‌های هویت انقلابی، بیشترین توجه و تکرار به مؤلفه مردم (ملت) با ۲۴۱ فراوانی و کمترین توجه به مؤلفه ولایت فقیه با ۲ فراوانی شده است.

۷. کتاب تاریخ معاصر ایران (۱۳۸۰)

جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت انقلابی در کتاب مورد نظر، ۱۵۵۶ مورد بود که ۳۵/۴۴ درصد کل فراوانی‌ها را شامل می‌شود. در میان همه مؤلفه‌های هویت انقلابی، بیشترین توجه و تکرار به مؤلفه مردم (ملت) با ۴۹۱ فراوانی و کمترین توجه به مؤلفه سایر با ۰ فراوانی شده است.

۸. کتاب تاریخ معاصر ایران (۱۳۸۴)

جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت انقلابی در کتاب مورد نظر، ۸۷۸ مورد بود که ۲۹/۶۱ درصد کل فراوانی‌ها را شامل می‌شود. در میان همه مؤلفه‌های هویت انقلابی، بیشترین توجه و تکرار به مؤلفه مردم (ملت) با ۲۳۷ فراوانی و کمترین توجه به مؤلفه ولایت فقیه با ۱ فراوانی شده است.

۹. کتاب تاریخ معاصر ایران (۱۳۸۷)

جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت انقلابی در کتاب مورد نظر، ۱۲۶۷ مورد بود که ۲۳/۳۱ درصد کل فراوانی‌ها را شامل می‌شود. به این ترتیب ملاحظه می‌شود که در میان همه مؤلفه‌های هویت انقلابی، بیشترین توجه و تکرار به مؤلفه روحانیون با ۳۶۰ فراوانی و کمترین توجه به مؤلفه بسیج با ۳ فراوانی شده است.

نتیجه

از زمانی که آموزش و پرورش رایگان و اجباری و همگانی، به صورت بخشی از راهبردهای توسعه در بیشتر کشورهای جهان معرفی و اجرا شده است، دست‌اندرکاران آموزش و پرورش کشور بر آن شدند تا با دقت نظر و اعمال حساسیت‌های لازم در تعیین سیاست‌ها و هدف‌های تعلیم و تربیت و عملیاتی کردن آنها از طریق برنامه‌ریزی درسی، به‌ویژه از طریق محتوای دروس، تمهیدات لازم را ببیندیشند. بدین منظور با اتخاذ روش‌های مناسب به ایجاد آگاهی، تقویت شناخت و تعمیق و تحکیم حس تعلق به هویت ملی و دینی در بعد عاطفی و احساسی دانش‌آموزان پرداختند. (حاج بابائی، ۱۳۷۱: ۱۷۱)

با توجه به اینکه نظام آموزش و پرورش در کشور ما متمرکز و کتاب‌های درسی در آن به‌طور یکسان در سراسر کشور توزیع می‌شود، از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است؛ محتوای آنها از نظر ارزش‌ها، مؤلفه‌ها و عناصر هویتی، شایان توجه است. کتاب‌های درسی در همه مقاطع آموزشی می‌توانند نقشی مؤثر در انتقال هویت به دانش‌آموزان داشته باشند. از میان کتاب‌های مذکور، کتاب‌های درسی تاریخ، دارای اهمیت بیشتری از این نظر هستند. بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های تاریخ به دلیل جایگاه و نقش ارزنده‌ای که در انتقال هویت انقلابی می‌توانند داشته باشند، از ضروری‌ترین امور پژوهشی است که باید به آن پرداخت.

در پی جواب به پرسش‌های این تحقیق، به نتایج زیر دست پیدا کردیم:

در بررسی مؤلفه‌های هویت انقلابی، بیشترین میزان توجه به ترتیب در کتاب‌های درسی تاریخ معاصر ایران چاپ ۱۳۶۰ با ۲۰۲۳ مورد فراوانی و تاریخ معاصر ایران چاپ ۱۳۷۰ با ۲۰۰۳ مورد فراوانی و کمترین میزان توجه در کتاب‌های درسی تاریخ معاصر ایران چاپ ۱۳۷۸ با ۸۹۶ مورد فراوانی و کتاب تاریخ معاصر ایران چاپ ۱۳۸۴ با ۸۷۸ مشاهده می‌شود.

در بررسی میزان توجه و تکرار مؤلفه‌های هویت انقلابی در تمام کتاب‌های درسی مورد مطالعه به ترتیب، بیشترین تکرار مربوط به مؤلفه مردم (ملت) با ۳۶۰۱ فراوانی، مؤلفه روحانیون با ۲۷۹۶ فراوانی و مؤلفه انقلابیون با ۲۷۱۶ فراوانی می‌باشد. همچنین کمترین تکرار و توجه به مؤلفه ولایت فقیه با ۳۲ فراوانی و بسیج با ۴۲ مورد فراوانی مشاهده می‌شود.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که کتاب‌های درسی تاریخ در مقطع متوسطه نظام آموزش و

پرورش ایران در بعد از انقلاب اسلامی تا کنون، سهم مهمی در انتقال مفاهیم و مؤلفه‌های هویت انقلابی به فرزندان و دانش‌آموزان این مرز و بوم داشته است و همچنین این مؤلفه‌ها به صورت معنادار و تأثیرگذار تکرار شده‌اند و در محتوای کتاب‌های مورد نظر، به میزان خیلی زیادی به مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت انقلابی توجه شده است.

منابع و مأخذ

۱. امیری، حسن، ۱۳۸۸، *ترسیم هویت ایرانی در کتاب‌های ادبیات فارسی و تاریخ مقطع متوسطه ایران از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۴*، استاد راهنما دکتر عیسی ابراهیم‌زاده تهران، بنیاد ایران‌شناسی و دانشگاه شهید بهشتی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
۲. حاج بابایی، مرتضی، ۱۳۷۱، *آموزش و پرورش و بحران هویت در نوجوانان و جوانان*، تهران: سومین همایش تربیت نوجوانان در آموزش و پرورش، ص ۳۸ - ۲۱.
۳. خدایار، ابراهیم و اعظم فتحی، ۱۳۸۷، *هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه: دوره متوسطه، فصلنامه مطالعات ملی*، س ۹، ش ۳، ص ۵۲ - ۲۷.
۴. خسروانیان، حمیدرضا، ۱۳۸۸، *ترسیم هویت ملی (ایرانی) در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۴۴ تا ۱۳۸۵*، استاد راهنما دکتر عیسی ابراهیم‌زاده، تهران، بنیاد ایران‌شناسی و دانشگاه شهید بهشتی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
۵. رجایی، فرهنگ، ۱۳۸۲، *مشکله هویت ایرانیان امروز (ایفای نقش در عصر یک تمدن و چند فرهنگ)*، تهران، نی، چ ۲.
۶. ساروخانی، باقر، ۱۳۸۰، *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، بینش‌ها و فنون، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۷. شیخاوندی، داور، ۱۳۶۹، *تکوین و تنفید هویت ملی*، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، چ ۲.
۸. صالحی عمران، ابراهیم و دیگران، ۱۳۸۷، *بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت در کتاب‌های درسی دوره آموزش راهنمایی، فصلنامه مطالعات ملی*، س ۹، ش ۳، ص ۲۵.
۹. الطائی، علی، ۱۳۷۸، *بحران هویت قومی در ایران*، تهران، نشر شادگان.
۱۰. علاقه‌بند، علی، ۱۳۷۲، *جامعه‌شناسی آموزش و پرورش*، تهران، بعثت.
۱۱. علی‌خانی، علی‌اکبر، ۱۳۸۳، *مبانی نظری هویت و بحران هویت*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.

۱۲. مشایخی، محمد، ۱۳۳۷، کتاب‌های درسی، راهنمای کتاب، س ۱، ش ۲، ص ۱۰۲ - ۱۰۰.
۱۳. معروفی، یحیی و محمدرضا یوسف‌زاده، ۱۳۸۸، تحلیل محتوا در علوم انسانی (راهنمای عملی تحلیل کتاب‌های درسی)، همدان، سپهر دانش، چ اول.

مشخصات کتاب‌های درسی تحلیل‌شده

۱۴. باقی، عمادالدین و دیگران، ۷۸ - ۱۳۷۶، تاریخ ایران (۲) (۲۳۵/۲) - از صفویه تا دوران معاصر (برای دانش‌آموزان سال دوم نظام جدید آموزش متوسطه نظری، فنی و حرفه‌ای، کار و دانش)، تهران، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۱۵. حداد عادل، غلامعلی و دیگران، ۱۳۵۹، تاریخ ایران برای سال سوم دبیرستان، تهران، شرکت افست.
۱۶. عباسی، جواد و دیگران، ۱۳۸۴، تاریخ معاصر ایران، (برای دانش‌آموزان سال سوم کلیه رشته‌ها به‌استثنای رشته ادبیات و علوم انسانی و علوم معارف)، تهران، شرکت چاپ و نشر ایران، چ دوم.
۱۷. فلسفی، نصرالله و دیگران، ۱۳۷۰، تاریخ معاصر، (برای دانش‌آموزان سال سوم آموزش متوسطه عمومی به‌استثنای رشته ادبیات و علوم انسانی)، تهران، شرکت افست.
۱۸. _____، ۱۳۷۷، تاریخ معاصر، تهران، شرکت افست.
۱۹. _____، ۱۳۶۳، تاریخ معاصر ایران، (برای دانش‌آموزان سال سوم کلیه رشته‌ها به‌استثنای رشته ادبیات و علوم انسانی و علوم معارف)، تهران، شرکت چاپ و نشر ایران.
۲۰. گروه تاریخ دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی، ۱۳۷۰، تاریخ ایران (۲) (از صفویه تا دوران معاصر برای دانش‌آموزان سال دوم نظام جدید آموزش متوسطه نظری، فنی و حرفه‌ای، کار و دانش)، تهران، شرکت چاپ و نشر ایران.
۲۱. ولایتی، علی‌اکبر و دیگران، ۱۳۸۷، تاریخ معاصر ایران، (برای دانش‌آموزان سال سوم آموزش متوسطه عمومی به‌استثنای رشته ادبیات و علوم انسانی)، تهران، شرکت چاپ و نشر ایران.